

Alexandru STĂNESCU

IDEALUL STOIC FEMININ REFLECTAT ÎN INSCRIPTIILE DIN DACIA ROMANĂ

În epigrafele din Dacia romană numeroase femei sunt onorate cu diverse epitete, care reprezintă de fapt o sumă de virtuți și de valori promovate de societatea romană în epoca Principatului.

Analizarea valorilor morale și sociale esențializate în epitete pretinde decelarea idealului uman căruia îi corespund și pe care aceste figuri de stil îl difuzează în secolele I–III p. Chr.

Societatea romană de la sfârșitul Republicii și începutul Principatului se caracteriza printr-o criză socială și morală acută, generată de mai mulți factori: emanciparea femeii, homosexualitatea, criza demografică (mai ales în Italia) etc.

Emanciparea femeii romane a avut consecințe nefaste, ca: amploarea nemaiîntâlnită a divorțurilor, a căsătoriilor din interes și escrocarea în plan sentimental a bărbaților. Nu întâmplător unii scriitori latini, ca Propertius (în secolul I a. Chr.) și Juvenalis (secolele I–II p. Chr.), deplâng lipsa oricăror valori morale la femeile acelor timpuri.

Uniunile conjugale stabile devin rarissime și, prin urmare, demne de consemnat pentru posteritate; astfel, în secolul I a. Chr., un soț își exprima – într-un elogiu funebru – satisfacția de a fi trăit în bună înțelegere cu soția sa, timp de 41 de ani, până când moartea i-a despărțit, și aceasta într-o vreme când „*rara sunt tam diuturna matrimonia finita morte, non divertio interrupta, nam tingit nobis ut. ad. anum. XXXXI, sine offensa perduceretur*”¹.

Educația aleasă a unora dintre femeile romane a condus la apariția unei tendințe feministe, anumite femei exercitând profesii specifice bărbaților: Afrania, soția unui senator, era avocat², o altă femeie, Hortensia, fiica lui Q. Hortensius Ortalus, în anul 42 a. Chr., a ținut un discurs în fața triumvirilor³, o oarecare Sulpicia, contemporană cu Martialis, scria poezii despre iubire⁴.

Refuzându-și condiția de inferioritate față de bărbați, unele femei din ordinul senatorial se unesc în mariaje inegale cu sclavi, iar pentru a stopa acest fenomen este nevoie ca Senatul să emită *senatus consultum*, care aducea în starea de sclavie pe femeia care era surprinsă în timp ce avea relații sexuale cu un sclav străin, adică apaținând unui alt stăpân.

Această măsură luată de Senat nu le-a împiedicat pe femeile romane să aibă în continuare relații cu sclavi. Juvenalis relatează despre fuga soției unui senator roman cu un gladiator: „*Eppia – soția unui senator – fără rușine întovărăși o școală de gladiatori, departe, până la insulița Pharos, până la Nil, până la faimoasa în destrăbălări cetate a lui Lagos, la Canopus, desfrânată care ajunse chiar și ea să blesteme monstruoasele moravuri ale Romei. Și uitându-și casa, soțul, surioara, nici de patrie nu-i pasă. Ticăloasa! Și copiii i-a părăsit, în lacrimi; ha! Auzi minunăție necrezută! părăsit-a până și jocurile-n circuri și pe Paris histrionul! ...*”⁵.

¹ Michel Durry, *Laudatio Turiae, Éloge funèbre pendant le II-ème triumvirat*, Belles Lettres, Paris, 1957, 27–29; Lidia Storoni-Mazzolani, *Una moglie*, Roma, 1997, 27–29, p. 80.

² E. Ciccotti, *Donne e politica negli ultimi anni della Roma repubblicana*, Milano, 1985, p. 4.

³ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, Paris, 1914, I, 1, 6–7.

⁴ Martialis, *Epigrammes*, Paris, 1967, X, 35 și 38.

⁵ Juvenalis, *Satire* (trad. Lascăr Sebastian), București, 1979, VI, p. 220–221.

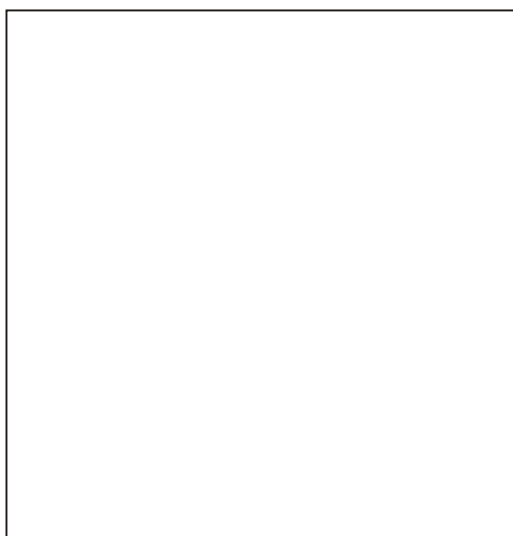
Uniunile conjugale ale femeilor din ordinul senatorial cu sclavi și cu liberiți îl determină pe Hadrian să dea o dispoziție care permitea relațiile nedemne cu sclavii, sub condiția ca stăpânii acestora să fie de acord.

Marcus Aurelius a încercat să stăvilească numărul mare de matrimonii ale acelor nobile femei cu liberiți printr-un edict care dispunea că acest tip de legătură era lipsit de *conubium*⁶ (legitimitate).

Căsătoriile femeilor bogate cu sclavii sunt condamnate și de scriitorul creștin Tertullianus, care, în epistolele sale către soție, vedea acest tip de uniune liberă ca fiind expresia dorinței de desfrâu a respectivelor femei⁷; papa Callistus (secolul al III-lea p. Chr., un fost sclav) autorizează femeile din ordinul senatorial care voiau să-și păstreze privilegiile să trăiască în concubinaj cu *humiliores* și liberiți⁸.

Unele izvoare epigrafice din secolul al III-lea atestă faptul că unele femei, ca Hydrria Tertulla și Cassia Faretria – din același ordin, și-au păstrat rangul chiar dacă s-au căsătorit cu *humiliores*⁹.

Numărul femeilor „emancipate“ crește continuu în primele secole ale Principatului, fapt atestat de diverse izvoare ce ne oferă informații despre femei care se dedică unor activități tipic masculine, ca: sportul, luptele, oratoria, comerțul.

Juvenalis ne relatează în Satira a VI-a despre o femeie care făcea exerciții la palestră cu greutate, ca bărbații; preocuparea pentru exerciții și gimnastică a femeilor este atestată și de mozaicurile descoperite în vila din Piazza Armerina (*Fig. 1*).

Fig. 1. Femei romane făcând exerciții la palestră, mozaic din Piața Armerina.

(foto Alexandru Stănescu)

O inscripție din Ostia atestă existența unor femei-gladiatori care au participat la lupte și

⁶ Eva Cantarella, *Tacita et muta*, Roma, 1985, p. 192.

⁷ Tertullianus, *A son épouse* (trad. Ch. Munier), Paris, 1980, II, 2–3: „2. Les règlements de la terre passeront-ils pour plus sévères que les commandements du ciel au point que les païennes unies à des esclaves étrangers perdront leur liberté tandis que nos chrétiennes prendraient pour mari des esclaves du diable et conserveront leur état? Sans doute elles nieront que le Seigneur leur ait fait parvenir son injoction par l’intermédiaire de son apôtre. Quel motif retenir pour cette folie, sinon la faiblesse d’une foi toujours enclinée aux jouissances du siècle? 3. Assurément c’est bien ce que l’on a pu saisir sur le vif, surtout chez les plus riches. Car plus une femme est riche et s’enfle de son titre de „matrone“, plus spacieuse est la maison qu’elle recherche pour ses dépenses (titre d’honneur?), domaine où son ambition se donne libre cours. Pour les femmes de cette sorte, les églises sont sans attrait. C’est qu’il est difficile de trouver un homme riche dans la maison de Dieu et s’il s’en trouve un, il est difficile qu’il soit célibataire. Que faire donc? A qui, sinon au Diable, demander un mari susceptible de leur procurer chaize à porteurs, moules, coiffeurs exotiques à taille de géant? Cela, un chrétien, même riche, refuserait peut-être de les procurer“.

⁸ Eva Cantarella, *op. cit.*

⁹ S. Mazarino, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959, p. 133–134.

jocuri oferite de duumvirul Hostilianus și soția acestuia, Sabina, în a doua jumătate a secolului al II-lea¹⁰.

Criza morală de la sfârșitul Republicii și începutul Principatului a condus la reflecția filosofică asupra societății și la o revoluție în planul moravurilor, care a constat în impunerea unui nou ideal feminin, de sorginte stoică.

Modelul colectiv propus de stoici își avea originea în arhetipul reprezentat de femeia romană din perioada arhaică: austeră, devotată, cumpătată, modestă, harnică, inteligentă și dreaptă, care-și îndeplinește datoriile de fiică, soție și mamă în mod exemplar.

Probabil că un prim model și etalon a fost Lucretia, soția lui Tarquinius Collatinus, care, dezonorată de Sextus Tarquinius, s-a sinucis.

Lucretiei i se adaugă, de-a lungul timpului, o întreagă galerie de figuri feminine cu caractere puternice, pregnante, femei inteligente, culte, modeste și devotate, a căror feminitate apare încercuită de aureola onestității și bunătății, femei care au înflorit în umbra discretă a familiilor din aristocrația romană.

Este de ajuns să le amintim pe cele două Corneli¹¹, pe cele trei eroine care apar în opera lui Tacitus: Arria, Paulina, Pollita¹², toate trei victime ale furiei ucigașe a lui Nero, dar și exemple de fidelitate conjugală, care le-a împins la a-și dori moartea o dată cu soții lor. Pentru aceste femei iubirea față de soți s-a transformat în camaraderie, astfel ele sunt gata să moară alături de aceștia în numele unui ideal feminin stoic și nu doar pentru a-și dovedi devotamentul conjugal.

În opera lui Seneca apar numele unor femei ca: Marcia, Helvia și Livia, aceste personaje feminine din rândul aristocrației senatoriale fiind dotate cu cele mai nobile însușiri în perfectă concordanță cu idealul stoic al femeii din epoca Principatului.

O soție-model pare să fi fost și Calpurnia, soția lui Plinius cel Tânăr, căreia el, într-una din epistolele sale¹³, îi conturează portretul după spiritul feminin stoic.

Izvoarele epigrafice și literare atestă preluarea pe scară largă a modelului stoic de către femeile romane, care dintr-o dată demonstrează că au aceleași calități și virtuți ca și matroanele din epoca arhaică și republicană.

Diferența dintre femeile secolelor I–III p. Chr., care se dedică cu pasiune treburilor domestice, creșterii și educării copiilor, și vechile matroane romane constă în aceea că femeile din epoca Principatului își aleg în mod deliberat acest mod de viață și urmăresc cu consecvență împlinirea idealului stoic.

¹⁰ Fausto Zevi, Mireille Cébeillac-Gervasoni, *Révisions et nouveautés pour trois inscriptions d'Ostie*, Mélanges de l'école française à Rome, antiquité (MEFRA), 88, 1976, p. 612; inscripția menționa ca un fapt inedit la Ostia jocurile la care au participat și femei-gladiatori, Hostilianus adăugând că el este primul care a pus în practică această idee: „*qui primum omnium ab urbe condita ludus cum! [...] or et mulieres [a] d ferrum dedit [...]*”.

¹¹ Prima era soția lui Aemilius Paulus Lepidus și fiica lui P. Cornelius Scipio, cea de a doua a fost soția lui Pompei, care și-a însoțit soțul la Pharsalos (n. n.).

¹² Tacitus, *Annales* (text latin editat și comentat de A. I. Bujor și F. Chiriac), București, 1942, XV, 10–11; XV, 62–63; XVI, 34; Plinius cel Tânăr, *Opere complete* (trad. Liana Manolache), București, 1977, Epistola III, 16. Arria era soția lui Caecina Paetus, ea se sinucide o dată cu soțul său, care a fost condamnat la moarte pentru vina de a fi participat la un complot; vezi și Juvenalis, Satira a VI-a, *Belles Lettres*, Paris, 1923.

¹³ Plinius cel Tânăr, *op. cit.*, Ep. IV, 19. „[...] este de o rară finețe și de o rară sobrietate, mă iubește, ceea ce este o dovadă de virtute. La aceasta se adaugă predilecția pentru literatură, pe care i-a insuflat-o dragostea pentru mine. Cunoaște toate lucrările mele, le citește mereu, le învață chiar pe de rost. Ce neliniște o cuprinde când mă pregătesc să pledez și câtă bucurie după ce am pledat! Stabilește cine să-i dea de știre când am fost în asentimentul tuturor, când am fost aplaudat, când am câștigat procesul. Când fac o lectură publică, ea șade în apropiere, ascunsă de o draperie și soarbe cu urechi nesățioase elogiile care mi se aduc. Ba și cântă versurile mele, compunând și acompaniamentul la chitară, fără să o fi învățat nici un artist, decât doar dragostea care este cel mai bun dascăl [...]”.

Cauza adoptării acestui model colectiv este de natură psihologică și rezidă în faptul că femeile emancipate de la sfârșitul Republicii, care se bucurau de o mare libertate în planul familial și social, nu se bucurau de dreptul de a participa la viața politică și de stima elitei intelectuale, pentru că exemplele rare de moralitate feminină din epocă întăreau convingerea că femeile nu-și pot conduce singure destinul.

Primele care au adoptat modelul feminin stoic au fost femeile din ordinul senatorial, pentru că acestea erau crescute și educate în mediul aristocratic și își însușiseră cel puțin din secolul I a. Chr. valorile morale ale filosofiei Porticului. Aceste femei au căutat să fie moderate în dorințe și ambiții, devotate soților și copiilor, bune gospodine, dar și femei de lume, care să-și reprezinte soțul cu toată cinstea cuvenită în viața socială.

Modelul colectiv stoic a fost răspândit în Imperiu de propaganda oficială și de soțiile guvernatorilor, care dădeau tonul în provincii.

Nu întâmplător Gavidia Torquata, soția legatului legiunii a XIII-a Gemina din Dacia, Lucius Annius Italicus Honoratus, apare în izvoarele epigrafice alături de cei trei copii¹⁴ ai săi, ea fiind pentru femeile din Dacia un model și un formator de opinie. Stimată și imitată de către femeile de frunte și din poporul de rând, Gavidia Torquata reprezintă în provincie tipul femeii stoice din elită, mereu alături de soț în toate momentele importante din cariera lui. Gavidia Torquata apare, ca și alte soții ale unor legați, ca o întruchipare a idealului feminin stoic, fiind înainte de toate o soție devotată, care-și urmează soțul în provinciile de graniță ale Imperiului, în regiuni cu climă aspră și supuse atacurilor populațiilor barbare. Soția lui Lucius Annius Italicus Honoratus este de asemenea o mamă iubitoare, care își aduce cu ea copiii dincolo de zidurile Romei, spre a fi aproape de ei și a se ocupa de educația lor. Iar copiii legatului participă la diverse acte cu caracter privat ale părinților, ca de exemplu aducerea de ofrande Triadei Capitoline, această implicare a copiilor într-un act cu caracter religios făcând probabil parte din programul de educație a acestora. Un argument în plus în favoarea acestei ipoteze ar fi faptul că divinitățile care primesc ofrandă sunt cele mai importante din panteonul roman, prin urmare copiii erau crescuți de mici în respectul față de divinitățile oficiale, pentru ca mai târziu actele lor de devoțiune față de acestea să nu pară pline de falsitate.

Adoptarea în masă a modelului feminin stoic se datorează faptului că el răspundea, pe de o parte, necesității de afirmare a femeilor romane, dintre care multe erau educate și conștiente de propria lor valoare¹⁵, iar pe de altă parte, menținerea îngrădirii posibilităților de manifestare publică a femeilor și de implicare a acestora în viața politică și socială nu permitea afirmarea lor în alt plan decât în cel privat.

Excepție făceau marile centre urbane, în frunte cu Roma, unde femeile se puteau afirma în cele mai variate domenii de activitate. Se pare că la Roma existase încă din epoca arhaică o asociație a matroanelor (*conventus matronarum*); inițial, acest *conventus* avea numai rolul de a organiza acele sărbători religioase la care participau numai matroanele¹⁶.

¹⁴ Vezi *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR), III 5. 195 (APVLVM).

¹⁵ Quintilianus, *op. cit.*, II: „[...] ni s-a transmis doar cât de mult a contribuit la elocința Gracchilor mama lor, Cornelia, al cărei limbaj foarte ales s-a păstrat și pentru posteritate datorită scrisorilor ei; de asemenea se spune că Lelia, fiica lui Caius, a redat în vorbirea ei eleganța tatălui său, iar cuvântarea Hortensiei, ținută în fața triumvirilor, face cinste sexului femeiesc [...]” (trad. n.).

¹⁶ Mihaela Paraschiv, *Femeia în Roma Antică*, Ed. Junimea, Iași, 1999, p. 129; sărbătorile dedicate matroanelor erau Matronalia, Carmentalia, sărbătoarea Bonei Dea.

În prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr., o dată cu relansarea ideii emancipării femeilor, *conventus matronarum* este revalorizat sub influența împărăteselor siriene și transformat de către Elagabal într-un mic senat (*senaculum*), care avea rolul unei instanțe morale care reglementa vestimentația și protocolul „senatoarelor”¹⁷.

În consecință, femeile au fost determinate să-și găsească împlinirea în mediul familial printr-o conduită exemplară, prin care să câștige stima și admirația contemporanilor.

Astfel de femei sunt elogiuate în inscripțiile funerare și onorifice de către soți, copii și rude cu epitete¹⁸ care atestă difuzarea unor idealuri și modele umane în rândurile clasei mijlocii din Imperiul Roman.

Bianca Comucci-Biscardi, care a întreprins o analiză de ordin cantitativ și semantic asupra epitetelor care apar în inscripțiile din Italia, provinciile învecinate și Spania, a demonstrat că majoritatea epitetelor feminine nu sunt convenționale¹⁹ și că adesea reprezintă calități și virtuți reale²⁰:

iubirea față de soț – *amatissima, carissima*.

castitatea – *casta verecunda, pro castitas femina, castitatis magistra*.

pudoarea – *rarae pudicissima, pudica*.

iubirea filială sau maternă – *pia, pientissima*.

blândețea – *dulcissima, indulgentissima*.

puritatea – *innocentissima*.

fidelitatea – *fidelis*.

modestia – *simplicitas, simplicissima*.

respectul față de soț – *reverentissima, obsequentissima*.

frumusețea – *pulchra, pulcherrima*.

iscușința la tors – *lanifica*.

cumpătarea, chibzuința – *frux*.

În izvoarele epigrafice din Roma²¹ și din provinciile apar adesea personaje feminine a căror prezentare în text lasă să se întrevadă impunerea idealului feminin stoic în rândul populației din Imperiul Roman.

Un astfel de exemplu îl constituie epitaful Iuliei Prokla din *Kyrene*²², în care sunt menționate, în ordine, drept calități feminine: frumusețea, inteligența, firea veselă, practicarea îndeletnicirilor femeiești, dar și a artelor sub patronajul muzelor, discreția și modestia.

Răspândirea idealului feminin stoic este atestată și în provinciile de pe *limes*-ul dunărean, unde viața culturală era mai puțin înfloritoare decât în Italia, Occident și Orient; astfel, chiar și în Dacia sunt inscripții funerare ale căror texte conțin epitete care exprimă virtuți și calități feminine

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Bianca Comucci-Biscardi, *Le donne romane nelle iscrizioni*, în „Studi”, Firenze, 1987, p. 67–68.

¹⁹ *Ibidem*; excepție face *benemerenti*, care este cu siguranță un epitet convențional.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae (ILS)*, 8402, Roma: „*Hic sita est Amygone Marci optima et pulcherrima lanifica pia pudica frugi et casta*” (Aici zace Amygone a lui Marcus, cea mai bună și mai frumoasă, meșteră la tors, devotată copiilor, plină de pudoare, cumpătată și castă – trad. n.).

²² Apud Catherine Dobias-Lalou, *Une inscription funéraire de Cyrene*, în „Revue des Études grecques”, 95, 1982, p. 38: „*Fiică a lui Markos Petronios Melior și a Ailiei Annia Isidora, a dus o viață plină de înțelepciune și virtute în toate privințele și a murit în vârstă de 45 ani [...]. Binecunoscută pentru frumusețe, inteligență, voioșie, naștere aleasă și înțelepciune, pentru practicarea îndeletnicirilor femeiești, preocupată și de lecțiile luate de la savantele Muze, discreția vieții mele, moderația gândurilor, nelăsând în urmă nici măcar un singur copil în locuința părinților, sunt eu nefericită Prokla, fiica lor lipsită de noroc pe care părinții mei, ascuzându-și durerea, au așezat-o în acest mormânt*” (trad. n.).

de sorginte stoică. Unele dintre aceste epitete sunt mai curând epitete onorifice pentru defunctă, ca de exemplu: *coniux dignissima*²³, *femina stolata*²⁴ (care este aluzie la faptul că femeia se purta ireproșabil, ca o matroană onorabilă), *femina incomparabilis*²⁵ (femeie care nu se poate compara), *patrona optima*²⁶.

Majoritatea epitetelor din inscripțiile din Dacia le onorează pe femei în calitate de mame și de soții:

- *mater carissima (karissima)*
- *mater pientissima*
- *coniux ob principium castitatis (castitas)*
- *coniux pientissima*, dar și *coniux pia* sau *coniux piissimae*
- *coniux carissima; coniux carissima et pientissima et dignissima*
- *coniux innocentissima*
- *coniux pietate et castitate incomparabilis*
- *coniux rarissima* – o soție extraordinară;
- *integra* – semnifica integritatea morală și fizică a femeii.

După *benemerenti*, cea mai mare frecvență în inscripții au epitetele care fac aluzie la *pietas*, care înseamnă mai mult decât pietate, având numeroase sensuri figurate: devotament conjugal, iubire și respect, dragoste maternă (dacă defuncta era mamă) și iubire filială.

Pietas desemnează ansamblul virtuților și normelor care mențin armonia conjugală și familială. Lăsarea averii fiilor și soției este o manifestare a pietății, de asemenea ridicarea unui monument funerar și elogierea soțului sau copilului decedat reprezintă o manifestare exterioară a pietății. *Pietas* mai înseamnă și participarea femeii la cultul casnic și oferirea ofrandelor periodice Larilor și Manilor.

Inscripțiile funerare în versuri sunt atestări edificatoare în privința influenței filosofiei stoice asupra unora dintre femeile educate din Dacia romană. În cazul epitafurilor în versuri nu există problema stereotipiei textului funerar, creațiile poetice, originale sau copiate, constituie într-o bună măsură expresia unor acte personale cu caracter subiectiv. Femeile care pun aceste epitafuri în versuri sunt prea educate pentru a accepta o formulă de genul „Dis Manes ... hic situs est“, ele doresc să-și prezinte soțul sau copiii într-un mod deosebit. *Pietas* este o virtute cardinală în aceste epitafuri, ea este sugerată de exprimarea grijii față de memoria sau odihna eternă a soțului defunct sau a copiilor decedați. Exemplele sunt relativ puține, dar pe deplin lămuritoare:

IDR III 4. 216

[I]mmatura quidem iu-
venes for[tu]na peremit
sed [pi]e[t]as [m]atris con-
(didit) ossua rogis
(...) et Aur(elius) Iuli
(annus? frat)res uix(it - erunt) ann(os)
(... ?Aurelia Proc)ulla mater.

²³ IDR III 2. 424 (SARMIZEGETUSA).

²⁴ IDR III 5. 646.

²⁵ IDR III 2. 141.

²⁶ IDR III 5. 515.

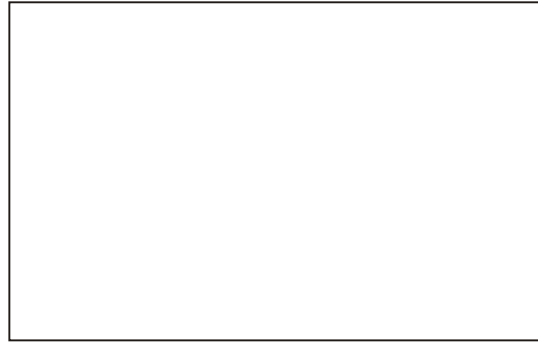
Traducere²⁷: Destinul pătimaș a răpit înainte de vreme pe tineri, dar pietatea mamei a pus trupurile lor în morminte ... și Aurelius Iuli(anus ? frați) a(u ?) trăit ani ...? Aurelia Procula mamă.

Mama care pune epitaf pe mormântul copiilor săi corespunde modelului feminin stoic, este o femeie educată și o mamă devotată copiilor ei și memoriei acestora. Fără îndoială că Aurelia Procula s-a îngrijit de depunerea rămășițelor pământești ale copiilor săi în morminte din iubire maternă, dar faptul că femeia a ținut să menționeze că pietatea a fost cea care a determinat-o să facă acest lucru atestă influența filosofiei stoice asupra sa. Aurelia Procula nu este doar o mamă iubitoare, iubirea maternă având un caracter instinctiv; *pietas* înseamnă mult mai mult și prin această virtute vrea Aurelia Procula să rămână în memoria posterității.

De aceeași pietate este pătrunsă și Valeria Gemellina din Romula, care își cinstește soțul, Aelius Iulius Iulianus, cu un epitaf funerar (*fig. 2*) în versuri²⁸, pe care îl reproducem în latină și în traducere²⁹.

Fig. 2. Mormântul de la Romula, cu epitaf în versuri.

(foto Dumitru Tudor)

D(is) M(anibus)
Ael(io) Iul(io) Iuliano, dec(urioni), quaestoric(io)
aedilic(io) col(oniae) Romul(ensis), Valeira Ge-
mellina marito b(ene)m(erenti) p(osuit):
 5 *Coniugi pro meritis quondam karissimo coniunx*
 Hanc Iuliano domum felndo fabricau parennem
 Frigida qua membra possint requiescere morti
 Quattuor hic denos uixit sine culpa per annos
 Et sua perfunctus uidit cum gloria honores.
 10 *Ecce Gemellina pietate ducta marito*
 Struxi dolens digno sedem cum liberis una
 Inter pampinea virgulta et gramina laeta
 Umbra super rami uirides ubi densa ministrant.
 Qui legis hos uersus, opta leue terra, uiator.

²⁷ Ana-Maria Sămărghițaș, în *Funeraria Dacoromana, Arheologia funerară a Daciei romane*, PUC, Cluj-Napoca, 2003, p. 172.

²⁸ IDR II 357.

²⁹ Traducerea Ștefan Bezdechi, apud Dumitru Tudor, *Oltenia Romană*, ed. IV, București, 1978, p. 404.

Traducere:

Zeilor Manes. Lui Aelius Iulianus, decurion, fost cvestor, fost edil al coloniei Romula, soțului care a binemeritat, i-a pus (epitaful) Valeria Gemellina.

Scumpului soț Iulian, pentru a lui vrednicie, eu soața,
Casa aceasta de veci i-am ridicat-o cu lacrimi,
Recele-i trup spre-a-și putea odihni după moarte într-însa.
Trăit-a el ani patruzeci, în cinste deplină
Și datoria-împlinindu-și, de slavă și rang avu parte.
Și iată că eu, **Gemellina, de pietate pătrunsă**,
Soțului vrednic mahnită-i durai cu copiii lăcașul
Între tufișuri de viță și desfătătoare verdeață,
Unde stufoasele-i ramuri l-acopăr cu umbra lor deasă.
Urează-i, drumeț călător, să-i fie țărâna ușoară.

Valeria Gemellina, această matroană educată, membră a elitei urbane din Romula, se dovedește a fi deplin atașată valorilor morale și sociale promovate de filosofia stoică. Astfel, *pietas* este virtutea care a animat-o în acțiunea de edificare a monumentului funerar al soțului.

În încercarea de creionare a personalității defunctului său soț, Gemellina se raportează la valorile filosofiei Porticului, astfel soțul este înainte de toate un bun cetățean, care și-a îndeplinit datoria față de comunitate, fiind decurion și magistrat.

Menționarea ideii de datorie civică, de cinste cuvenită în urma unei vieți puse în serviciul comunității atestă influența stoicismului pentru că ideea de a fi de folos comunității era promovată în secolele II –III p. Chr. mai ales de către stoici.

Valeria Gemellina laudă, prin portretul făcut soțului, virtuțile cultivate îndeosebi de către adeptii stoicismului: chibzuința, cumpătarea, onestitatea și comportamentul responsabil.

Într-o inscripție în versuri din Sarmizegetusa³⁰ soția este onorată pentru devotamentul său conjugal și pentru dragostea pe care i-a purtat-o soțului.

D(is) M(anibus) / Hic pietatis honos / haec sunt pia dona / mariti cui multum /5/ dilecta fui ego Mar-/ cellina pro merita / cernisque mihi/ solus coniux / Aelius coqus post /10/ obitum memor / amoris dicat.

Traducere: Aceasta este cinstirea devotamentului conjugal, sunt ofrandele pioase ale soțului, căruia foarte dragă i-am fost eu Marcellina, pentru meritele mele; și vezi (trecătorule) pentru mine singurul meu soț Aelius, în amintirea dragostei chiar și după moarte (îmi) închină (acest monument).

Textul funerar al Marcellinei este interesant pentru că atestă în mod clar dorința de a o prezenta pe Marcellina ca pe o soție desăvârșită.

Virtuțile Marcellinei sunt *pietas*, *castitas* și *indulgentia*, ele nu apar în text, dar se pot citi printre rândurile epitafului, pentru că ele sunt sugerate. Aceste virtuți sunt necesare unei soții, pentru a fi o *uniuira*.³¹

³⁰ IDR III 2. 430 (trad. A. M. Sămărghitan).

³¹ *Uniuira* este un epitet care apare relativ rar în inscripțiile din Imperiu. Vezi B. Comucci-Biscardi, *op. cit.*, p. 69 și trimiterile acesteia la *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, X 3058, 5159, 3351, 4885.

Epitetul *uniuira* se poate traduce prin sintagma „femeia unui singur bărbat”; prin acest epitet erau elogiata matroanele care nu au divorțat și nici nu s-au recăsătorit după moartea soțului și căruia i-au păstrat astfel o pioasă amintire.

Marcellina, al cărei soț menționează în epitaf că a fost unicul ei bărbat, este prin urmare tot o *uniuira femina*.

Epitetele *carissima*, *dignissima*, *rarrissima*, *incomparabilis* se înscriu în aceeași sferă semantică: femeia preaiubită, sau prea demnă, incomparabilă cu alte femei; este de fapt femeia care a dus o viață de familie exemplară, care s-a achitat cu sârg de toate datoriile impuse de tradiție și a dat dovadă de demnitate în calitate de *matrona*, de respect și iubire conjugală și de iubire maternă (ca *mater familias*), menținând în timp armonia din interiorul grupului familial.

Expresia *sine ulla querella*, care apare în două epigrafe ale unor locuitori din Dacia³², face aluzie la caracterul tolerant al soției și la o căsătorie serenă, fără conflicte.

D(is) M(anibus) / Sossia Sabina / vixit ann(is) XXVI / efecit in ma/ trimonio annis XI / m(ensibus) X sine ulla q / 5/ uerella Fusc / inus verna ab ins / trumentis tabularii co(n)iugi / b(ene) m(erenti) / fecit.

Traducere: Zeilor Manes. Sossia Sabina a trăit 26 de ani, a împlinit în căsătorie 11 ani 10 luni fără nici o ceartă. Fuscinus, sclav imperial, funcționar la arhive, soției care a bine meritat i-a făcut (acest monument).

D(is) M(anibus) / V(aleriae?) Ursin(a)e T(iti) filiae con(iugi) in(comparabili) d(e)ff(unctae) an(nis) / ... m. VI, d. V Aur(elius) Aquila decurio Patavisse(n)sis neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia b(ene)m(erenti) / p(osuit) et sibi cum qua / uixit an(nis) VII sine ulla querella.

Traducere: Zeilor Manes. Valeriei Ursina, fiica lui Titus, soție de necomparat, decedată (la) ... ani 6 luni, 5 zile. Aurelius Aquila decurion în Potaissa, negustor din provincia Dacia a pus (acest monument) celei care a binemeritat și sieși, împreună cu cea cu care a trăit fără nici o ceartă timp de șapte ani.

Într-o inscripție în versuri din Tibiscum este menționată o soție al cărei nume nu s-a păstrat, dar care este lăudată pentru faptul că a trăit într-o deplină armonie conjugală timp de treizeci de ani.

IDR III 1. 174

.....
*quem Nilotica ripa suu]m patriaque notauit
ingenioque et Ale]xandria coniuge iunxit
quacum nil questus trigint]a pertulit annos
imaeque leuis pereat uan]arum fabula rerum
permaneant modo re c]ongesta fama laborum*

Traducere³³:

... pe care-nălțatu-l-a Nilului mal și a sa patrie
și prin talentul lui (?), iar (orașul) Alexandria i-a dat o soție
cu care fără gâlcevi trăit-a ani treizeci
iar de acum să piară frivolă poveste a deșartelor lucruri
și să rămână doar faima fundată pe muncă și fapte.

³² IDR III 3. 364 și CIL III 2086 (Salonae); traducerea noastră.

³³ Traducerea îi aparține lui I.I. Russu.

În inscripțiile de mai sus cele trei femei, Sossia Sabina, Valeria Ursina și anonima din Tibiscum, sunt laudate pentru faptul că nu au avut nici o dispută cu soțul în timpul căsătoriei. Imaginea de soții perfecte a acestor femei corespunde modelului colectiv de sorginte stoică, reprezentat de femeile virtuozose și devotate soțului, ca Arria, Paulina, Calpurnia și altele.

Absența unor conflicte conjugale se datorează calităților și virtuților acestor femei, care, din respect și încredere (*obsequium*), aplanează orice tensiune ivită, fiecare putând fi onorată cu titlul de *obsequentissima* sau *reverentissima*.

Respectul conjugal atestă încă o virtute a acestor femei, *pietas*, care, la rândul ei, presupune un întreg convoi de virtuți în perfectă concordanță cu idealul feminin din epocă: *castitas* (castitate), *simplicitas* (modestie), *indulgentia* (blândețe) etc.

De toate aceste calități trebuie să fi dat dovadă și Valeria Frontina, dar nu în calitate de soție, ci în calitate de soacră³⁴ a unui militar, fiind prețuită într-o inscripție așezată în for prin decret al decurionilor.

IDR III/2. 127

[V]aleriae/ L(uci) fil(iae) / Frontinae / stolatae /5/ [T(itus)
A]jur(elius) emeri / tus (centurio) leg(ionis) VI [V]ictric(is)
Severi / anae socrui / digniss(im)ae/10/ l(oco) d(ato)
[d(ecreto)d(ecurionum)].

Valeria Frontina este o femeie din elita urbană a Sarmizegetusei, al cărei ginere, Titus Aurelius, centurion în legiunea a VI-a Victrix, o onorează prin punerea unei inscripții în care o prezintă contemporanilor și posterității ca pe o *matrona* și *socra* care se distinge prin calități morale și demnitate.

Termenul *stolata* desemnează calitatea de femeie romană membră a ordinului ecvestru și soție (*matrona*), care se distinge prin practicarea vechilor virtuți și tradiții romane.

Imaginea relevată de monumentul Valeriei Frontina atestă influența filosofiei stoice, care propunea un nou ideal uman: femeia educată, virtuoză, cumpătată, modestă și devotată soțului și familiei.

Această imagine a soacrei, care se poartă în mod exemplar cu ginerele, era probabil destul de rară în epocă; soacra apare în cultura romană, dar și în alte culturi din alte spații și timpuri, ca un personaj odios, care distruge armonia conjugală prin subiectivitate și pretenții exagerate³⁵.

Cercetarea inscripțiilor latine din Dacia atestă faptul că mediul din această provincie nu era izolat, suferind aceleași procese și fenomene economice, sociale și spirituale ca și restul Imperiului, deoarece curentele filosofice și religioase din epocă își fac simțită prezența și aici, fiind vehiculate de către funcționari de rang înalt din administrația imperială și de armată. Atât bărbații, cât și femeile din Dacia acționează în conformitate cu valorile etice ale filosofiei Porticului și țin să rămână în memoria colectivă ca adepți și practicanți ai virtuților stoice. Studiul de față a urmărit să descopere – prin cercetarea textelor dedicate femeilor – influența stoicismului în planul privat și, prin urmare, pătrunderea valorilor sale în sfere din ce în ce mai intime ale societății.

³⁴ O altă inscripție pusă unei soacre este IDR II 354, pentru Plicia Var(ri) Capitonis, soacra lui Ulpius Pulcher.

³⁵ Vezi un pasaj din Juvenalis, *Satire*, VI, Paris, 1923, p. 77: „Dacă-ți trăiește soacra, ia-ți orice speranță de înțelegere în casă. Ea-și sfătuieste fata să se bucure de jefuirea soțului rămas fără avere, ea o învață să răspundă gentil și cu abilitate la bilețelele amantului, ea înșeală păzitorii sau îi îmblânzește cu bacșișuri [...]” (trad. n.).